

Сахнова Н.С., Галух Г.А., Страчнова Н.В.

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ КУЛЬТОВИХ ОБ'ЄКТІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В КРИМУ

Повернення до дійсних духовних цінностей привело до такого нового для нашого суспільства явища як розвиток релігійного туризму. Традиційно релігійні пам'ятники використовувались лише як екскурсійні об'єкти. Зараз відвідування культових споруд набувають риси паломництва.

Крим має унікальні передумови щодо розвитку релігійного туризму як за конфесіональною мозаїчністю (біля 30), так і за історичним значенням регіону у розповсюдженні ряду конфесій.

На відміну від інших регіонів СНД, які відзначили тисячоліття хрещення Русі, Крим наближається до двохтисячоліття Християнства. Ще наприкінці 1 – початку 2 ст. н.е. в регіоні існувало 75 християнських храмів. В Інкермані святий Югімент, третій Єпископ римський, щоденно хрестив близько п'ятисот чоловік. В античному Херсоні у 988 р. прийняв християнство князь Володимир, завдяки якому християнство розповсюдилось по Давній Русі [1].

Сьогодні загальна кількість християнських культових споруд в Криму, включно монастирі, печерні міста та храми, складає 116. Більшість з них (86%) конфесіонально належать до православних. Значна вага пам'ятників вірмено-григоріанської церкви – 9%. До третьої групи пам'ятників належать культові споруди католиків, протестантів та баптистів.

Найбільш значними пам'ятниками серед культових споруд є монастирі. Зараз на території Криму їх 8, з яких 6 діючих. З діючих монастирів 5 конфесіонально належать до православної, 1 – до вірмено-григоріанської церкви.

Свяго-Троїце Параскевський жіночий монастир заснований у 1864 р. архієпископом Олексієм. Знаходиться він неподалік с.Тополівки (раніше Топли) Білогірського району. У 1864 р. побудовано храм в ім'я мучениці Параскеви, у 1888 р. – храм на славу Живоначальної Троїли. За чисельністю монахів на 1917 р. це був найбільш великий монастир у Криму. Його занепад почався у 1919 р., а в 1928 р. він був закритий. Сьогодні храм є єдиним діючим в Криму православним жіночим

монастирем.

Монастирський комплекс Сурб-Хач знаходиться за чотири кілометри на південний схід від м. Старий Крим. До нього веде лісовий шлях – стара дорога на Судак. Сурб-Хач побудовано на зусилля і кошти вірменів, що селилися у східному Криму протягом певного часу. Монастир Сурб-Хач (у перекладі – Святий Хрест) знаходиться у лісі, на гірському схилу і схожий на фортецю. Його дзвіниця нагадує сторожову вежу, зовнішні стіни глухі, головний вхід прихований. Складається цей комплекс із соборної церкви, прибудованого до храму гавіта із дзвіницею, кухні, трапезної, двох ярусів монастирських келій, двох внутрішніх двориків, господарського приміщення.

Соборна церква – найстаріша й схожа на церкви 12-13 ст. саме Вірменії, вона має собою тринефу хрестово-купольну споруду з боковими притворами, традиційним пірамідальним кам'яним шатром, на якому висічена дата побудови храму - 1338 р.

Монастир Сурб-Хач – це один з найкращих творів вірменської архітектури у Криму. В цій споруді виявились головні риси вірмено-малоазійського зодчества. Сьогодні монастир знаходиться у веденні Вірменського суспільства і реставрується [2].

Необхідно відмітити невеликий монастир, розташований на мисі Дімітракі біля Судака. Він повністю розкопаний і датується 13 – 14 ст. Абсида зруйнована, об'єкт знаходиться на консервації [3].

Одним з найбільш давніх у Криму є православний Свято-Георгієвський монастир, який побудовано у 891 р. на місці язичеської каплиці. На випадок 1000-річчя від дня його заснування були проведені реставраційні роботи. Сьогодні монастир діючий.

Інкерманський монастир біля м. Севастополя функціонував до 1485 р. У 1852 р. у печерах було знову відкрито невеликий монастир, який носить ім'я Інкерманської кіновії, що діяв до 1926 р. Дотримано дві печери церкви та побудована у 1867 р. церква в ім'я Святої Троїци. Монастир належить до Російської Православної Церкви (РПЦ) і сьогодні функціонує [4].

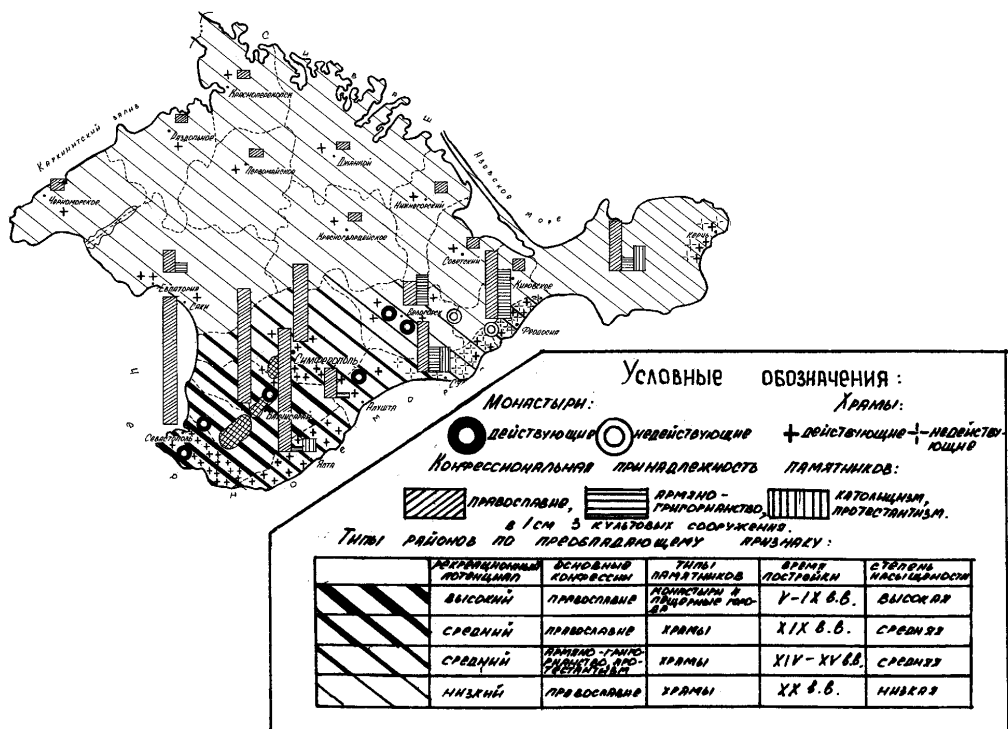
ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ КУЛЬТОВИХ ОБ'ЄКТІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО
ТУРИЗМУ В КРИМУ

У Центральній котловині, у верхів'ї ріки Альма знаходиться цілоще джерело Савлих-Су (Здорова вода). Християни дали йому назву Косьмо-Даміанівське, тому що згідно із розповідями лікарі і провідники Косьма та Даміан, які жили у III ст. н.е., були вислані у Крим і через їх молитви була побудована невелика дерев'яна церква в ім'я Косьми і Даміана, на місці якої було засновано монастир. Відвідування монастиря викликає труднощі, тому що він знаходиться в межах Кримського державного заповідника.

розташована невелика каплиця з однією абсидою. Існує гіпотеза про те, що вона лише частина монументального релігійного комплексу [5].

Комплекс середньовікових культових споруд Ескі-Кермен датуються 6-13 ст. Неподалік від воріт міста знаходиться храм Трьох Наїздників. Він зроблений з окремої глиби, що стоїть на південно-східному схилу. На північній стіні можна побачити фреску із зображенням трьох святих наїздників, у підлозі храму знаходиться дві гробниці. Біля східної стіни міста існує печерний храм із

Типологія районів Криму по структурі потенціала культового туризму

Паломничество до нього відбувається щороку – 14 липня – у день пам'яті Косьми і Даміана.

Поблизу Бахчисарая розташований монастир в ім'я Успенія Пресв'ятої Богородиці, створений у 8-9 ст. Його надзвичайна історія тісно пов'язана з функціонуванням столиці ханів. Після приєднання Криму до Росії монастир втратив свою значущість. Він був реставрований у 1850 р. архієпископом Інокентієм. У 1993 р. на його місці було побудовано чоловічий монастир.

Своєрідні пам'ятники, що характерні для Криму, отримали назву "печерні міста". Більшість з них мають залишки християнських культових споруд. Існує гіпотеза щодо створення цих міст біженцями з Візантії, де у 8-9 ст. держава проводила наступ на монастирські володіння з метою зламати економічну могутність церкви. На плато міста Тепе – Кермен, що розташоване 7 кілометрів від Бахчисарая, існує комплекс християнських культових споруд 8-9 ст. Найбільш значний храм у північно-східній частині плато. Його розміри – 9.8-11.2 на 4.2-5.4 м. Відомо ще декілька храмів. На південному кінці плато

хрещальною, який має назву "судилища". На найбільш високому місці плато існувала базиліка, що побудована у 6-7 ст., поряд з нею – каплиця. В одній із скель знаходиться невелика печерна церква із залишками фресок – храм Докаторів [6]. Це місце розташовано на території Бахчисарайського району, як і печерне місто Мангуп, культові споруди якого датуються 6-15 ст. Найдавшіша – храм в ім'я Святих Костянтина і Єлні. Це велика – 31.5 на 26.2 м – базиліка, яка на сході закінчується двома абсидами. Вона вперше була побудована у 6 ст., потім була декілька разів реконструйована. Проти воріт розташовано залишки церкви. За свідомством турецького мандрівника Евлії Челібі, цей храм було перетворено турками у мечеть.

На південному отрозі плато частково залишився комплекс печерного монастиря із залишками фресок. Велика і мала печерні церкви міста Бакла датуються 6 ст. Склени великої церкви створені у скелі. На виступу скелі побудована каплиця. Дотримані зображення людей, наїздників, символи письма [3].

Серед печерних міст ще є декілька таких, що

мають залишки культових споруд. Це Качі-Кальон, Чілтер-Коба, Шулдан, Чілтер-Мармара. Залишилися свідчення, що комплекси функціонували як монастирі.

Найбільш багаточисельна група пам'яток християнської культури – це церкви, як діючі, та і ті, якими користуються не за призначенням. Загальна кількість храмів Кримської Єпархії складає 97. Головний собор знаходиться у місті Сімферополі і має назву Свято-Троїцький кафедральний собор. На його території діє Єпархіальне управління. Саме храм – це хрестово купольна споруда, що побудована у 1882 р. Неподальк від нього розташований Собор Петра і Павла – колишня грецька церква, яка побудована в 1806 р. та реставрована у 1870 р.

У Сімферополі біля храму Трьох Святителів, заснованого у 1902 р., знаходиться будинок колишньої Таврійської духовної семінарії. З діючих храмів необхідно відмітити храм Всея Святих на старому кладовищі, що створено у 1806 р.

Серед пам'яток, які використовують з іншими цілями – храм в ім'я Костянтина і Єлени, що знаходиться в аварійному стані, а також церква та трапезна Успенського Скиту.

Найбільш давні храми розташовані на території сучасного історико-археологічного Херсонеського заповідника – колишнього Херсонесу Таврійського. Більшість античних храмів – це базиліки. Ступінь дотриманості цих храмів дуже низький, тому що основна їх частина створена у 5-6 ст. н.е. Заслугують уваги церковна базиліка, храм Діви, храм "на скропленнях", "з ковчегом", "з аркосоліями" та інші. Багато ще не розкопано. Тут знаходиться храм, побудований в пам'ять хрещення Св. Володимира.

Собор Св. Володимира (Адмиралгейський) знаходиться у м. Севастополі і побудований в пам'ять оборони Севастополя 1854-1855 рр. Перший поверх собору – місце упокоєння чотирьох адміралів: Лазарева, Корнілова, Нахімова та Істоміна. Саме храм – зразок російського зодчества та живопису, побудований за проектом академіка архітектури А.А. Авдеева.

Відзначимо також Покровський православний собор, будівництво якого почалося у 1882 р. за проектом архітектора В.А. Фельдмана. Споруда має тип базиліки, у інтер'єрі є фрески.

У 1844 р. у м. Севастополі за проектом інженера В.А. Рувьова було побудовано Петро-Павловський собор – приклад використання античного храму щодо російської культової будівлі. Собор був зруйнований у 1855 р. та відновлений у стилі храму Тезея, що в Афінах [7].

В ідею спорудження церкви Св. Миколая (архітектор Шнейдер) лягло уявлення про вічність, яке має людина з часу будівництва пірамід Єгипту. Зовні розташовано вісім меморіальних дошок із написами всіх частин, що захищали місто. Внутрішній вигляд храму – візантійський.

Церква середньовікового укріплення Фуна біля м. Алушти існувала до 1778 р., коли було проведено переселення християн із Криму до

Північного Причорномор'я. Під час землетрусу 1927 р. обвалився дах та верхній поверх церкви. Вона була орієнтована абсидою на схід, її висота 9 м, розміри – 14,4 на 11,3 м [8].

Партенитська базиліка Петра і Павла побудована у 7-8 ст. Вона багато разів була перебудована і останнього разу відновлена у 16 ст. Тепер це руйнівальний пам'ятник зі стінами з тесаного каменю. Частково дотримано мозаїчні підлоги. З метою охорони пам'ятник повністю засипаний ґрунтом.

У 1842 р. у м. Алушті на вул. Хромих було побудовано храм Св. Феодора Стратілата. В цьому ж місті, на старому цвинтарі на вул. Туристів споруджена каплиця.

Церква Покрова Божої Матері, що у Нижній Ореанді, побудована Великим князем Костянтином Миколаєвичем Романовим за планом А.А. Авдеева у візантійсько-вірменському стилі у 1885 р. На будівництво церкви було використано камінь від палацу Нижня Ореанда, який згорів у 1882 р. Стіни церкви було покрито венеціанською мозаїкою роботи відомого італійського майстра А. Сальвіатті, яку дотримано на 60-70%. Храм функціонує, але необхідна реставрація інтер'єрів [8].

У архітектурному аспекті виділяється Собор Олександра Невського у м. Ялті, побудований у 1890 р. за проектом архітектора Н.П. Краснова. Зовнішній вигляд має давньоруський стиль і нагадує Собор Василя Блаженого у Москві. Внутрішня частина храму розписана у візантійському стилі. В ньому ж споруджено храм Св. Воскресення Христового. Він побудований власником Фороса А.Г. Кузнецовим за проектом академіка Н.М. Чагіна. Церква розташована на великій скелі, у якій є зображення Корзухіна (Таємна вечеря), Маковського (Різдво Христове) та інші. У 1990 р. храм передано у розпорядження РПЦ.

У 1879 р. у м. Ялті на Полікуровському холмі за проектом архітектора А. Шлімана було споруджено храм Іоанна Златоуста у греко-візантійському стилі. Поруч була споруджена дзвіниця. Храм був зруйнований у роки Великої Вітчизняної війни, залишилася лише дзвіниця [9].

Шедевром вірменської архітектури є церква, яку було побудовано у 1884 р. за проектом архітекторів Тер-Мікелова та Тірагроса (ескізи В. Суренянца). Церква нагадує давній храм Ріпсіме в Ечміадзині. Інтер'єр є хрестоподібний у плані неф. Купол. Він розписаний В. Суренянцем. Церква використовується як експозиційне приміщення Ялтинського краєзнавчого музею.

У 1829 р. на Полікуровському холмі на вул. Щербакова була споруджена церква в ім'я Ускіновіння Голови Іоанна Предтечі. Необхідно відзначити також Лівадійську церкву на честь Здвиження Чесного Хреста, яка побудована у 19 ст. за проектом архітектора Менігетті.

Значним православним храмом є церква Св. Іллі у м. Саки, яка побудована у 1861 р. Вона виникла у місці молитвенного будинку Св. пророка Іллі.

Шедевром російського зодчества можна назвати

церкву в ім'я Св. Миколая що у м. Євпаторії [8].

Особливе місце у колі середньовікових архітектурних комплексів займає Судакська фортеця – пам'ятник світового значення. Зокрема оборонних споруд на території фортеці дотримано господарські приміщення та храми.

Храм на консолях – це двохабсідна базиліка, найдавніша будівля фортеці. Східна абсида храму стоїть на трьох консолях – кам'яних кронштейнах, від яких і виникла назва. Це вірменський храм, що датується 10-15 ст. Зараз він знаходиться на консервації.

Коло вірменського храму можна відмітити гавід (відкритий двір), алтарну огорожу, постамент. Тут було знайдено чотири склепи. В майбутньому буде проведено нарощування стін та консервація храму.

Католический храм Діви Марії умовно відносять до 15 ст. Згідно з археологічними оцінками храм визначають як дуже добре дотриманий. Він стоїть на обліку в ЮНЕСКО. В середині храму були сімейні склепи, міста із геральдичним написом та іконою Діви Марії. Проектується відновлення храму, але ніяких реставраційних робіт не було проведено.

За межами Судакської фортеці дотримано будинок кірхи, побудований у 1941 р. Тут поховані родичі Стевена, Кондораки. Зараз у будівлі розташована експозиція музею Судакської фортеці. Неповдалі від кірхи існує візантійський храм, побудований у 10 ст. Він одноабсідний, сьогодні знаходиться на консервації та особливої цінності щодо архітектурного сприйняття не становить. Храм Дванадцять апостолів (вірмено-григоріанська церква) у м. Судаку датується не раніше ніж 13 ст. Перед війною в середині храму було видно залишки фресок із 12 апостолами. Коло храму зараз ведуться розкопки. Храм буде реставровано.

Діюча церква Здвиження, яка розташована у с. Насипне Судакського району, побудована у 18 ст. В середині 30-х років ХХ ст. церква була закрита і в її приміщенні тривалий час існував клуб, потім склад мінеральних добрив. З метою відновлення цієї споруди було виділено 100 тис. крб. і в 1990 р. церкву було відкрито.

В смт. Леніно знаходиться церква Св. Іоанна Кронштадського, яка не стала пам'ятником архітектури і не становить великої історичної цінності. У с. Курортному Ленінського району існує давньообрядська церква. У її приміщенні дотримано старовинні дорогі ікони. Але у цього братства не має постійного священика і цим ускладнюється охорона та можливість огляду будівлі. Крім цього, негативний вплив має віддаленість об'єкту від адміністративних центрів та значних транспортних пасажирських шляхів.

Духом візантійського зодчества насичений славетний храм Іоанна Предтечі, що у Керчі. Прибудування дзвіниці та реконструкції, що проводилися пізніше, змінили первісний вигляд храму, але основні об'єми дотримані та можуть дати уяву щодо архітектури будівлі. Церква має вигляд продовгуватого чотирикутника, поверх якого дотримав першобутний характер.

Характер християнських храмів – хрестоподібний, з єдиним куполом. В середині тяжкий свод підтримує чотири темно-сірі колони з вельми гарними капітоліями. Точніших відомостей про час будівлі церкви немає. Судячи з архітектурного типу храму, будівлю відносять до 10 ст., але орієнтуючись за написом на одній із внутрішніх колон, будівлю було побудовано раніше, у 8 ст. На безсумнівну давність церкви вказує і та обставина, що в роки панування у Чорному та Азовському морях генуезців церква була широко відома. У час турецько-татарського панування у Криму вона залишилась недоторканою. Церква була закрита у 1933 р., а відкрита влітку 1990 р. [4].

Афанасієвська церква, що у м. Керчі, була побудована у 1862 р. на кошти грека Афанасія Ставракі і носить його ім'я.

У 1906 р. була освітлена Успенська церква, на будівництво якої земля була відпущена паном Новіковим. У 1927 р. вона була закрита (зняті купол і дзвіниця) і у приміщенні було організовано клуб. Знову відкрилася у 1942 р. і функціонувала до наших часів. На початку сторіччя була споруджена кірха, яка існувала як релігійний центр усіх німців-протестантів Керченського півострова. Наприкінці 30-х років будинок був відданий для кінотеатру, а під час війни окупанти користувалися ним за прямим призначенням – на території подвір'я ховали своїх офіцерів. Тепер у будинку розташований кінотеатр "Родина".

У 40-х роках 19 ст. у Керчі була збудована італійська (римсько-католицька) церква. До 30-х років при церкві була відкрита церковно-приходська школа. У 1937 р. як і більшість культових споруд вона була закрита.

На початку 90-х років ХХ ст. в с. Михайлівці Нижньогірського району була споруджена церква і зареєстровано православне братство.

Церква в ім'я Олександра Невського знаходиться в п. Советське, але будинок не становить архітектурної цінності.

Грецька церква Стефана, яка датується 14 ст., та пізніша вірменська Георгія Переможця знаходяться у м. Феодосії. Це невеликі споруди, гранично скромні щодо архітектури, майже однакові за розміром. Вони мають одноабсідні базиліки, перекриті циліндричним склепінням, однакове оформлення входів – профільований з тесаних каменів портал та арочну нишу над ним, подібне розміщення віконних проїм. Судячи з архітектури цих храмів, їх відвідувачі належали до бідної частини населення [8].

Церква Іоанна Предтечі була споруджена у 30-х роках 14 ст. Вона прикрашена рельєфними фігурами святих – 12 апостолів, в середині – крупна фігура Христа. В середині церкви дотримана цікава різьба по каменю.

Церква архангелів Гаврила та Михаїла була побудована на початку 15 ст. Передбачають, що вона належала вірменському братству, в тому переконує стиль її архітектури, що нагадує італійські пам'ятники.

За своїм типом церква близька до вірменських хрестово-купольних храмів. У будинку дуже цікаво складено перекриття підкупольного простору. Стіни церкви складено з бутового каменю, затесаного з лицьового боку. Орнаментация на фасаді майже відсутня. Після реставрації тут планується відкрити діючу вірмено-григоріанську церкву, встановити орган.

Церква Іоанна Богослова у м. Феодосії датується 1-ю половиною 14 ст. Вона виконана за чисто вірменським стилем. Дотримано багато плит та орнаментацияі.

Передбачається, що церква Сергія (Саркіса) є найбільш великим давнім із дотриманих вірменських пам'ятників в Криму і побудована ще до приходу генуезців, у тому може посвідчити факт місцезнаходження храму всередині м. Кафи. Церква відрізняється цікавою різьбою по каменю і орнаментальними вставленнями на лицьовому боці. У стіні церкви врізані хачкари і плити з написами, які відносяться до різного часу. Дуже цікава середньовікова дзвіниця, яка стоїть перед будинком у вигляді своєрідної бесідки, що покрита тонкою різьбою. Вчені вважають, що дзвіниця побудована за стилем вірмено-малоазійської культури. Церква була перебудована після пожежі у 1888 році.

Екатерининська церква у Феодосії створена у 1871 р. на кошти мешканців міста за ініціативою і керівництвом доктора математичних наук, професора фізики, географії та метеорології В.І. Лапшина. За весь період функціонування храм не було зачинено [8].

У м. Старому Криму збереглася середньовікова церква, яка датується 10-12 ст. Будинок дотримано у повному об'ємі, але стан аварійний. Тут знаходиться філія археологічного музею м. Старого Криму. У серпні 1989 р. в тому місті було відкрита ще одна православна церква. Раніше в її будинку був розташований клуб, але після реставраційних робіт споруда почала відповідати своєму призначенню, і церква отримала назву Успенська [4].

У розподілі пам'ятників християнської релігії на території Криму, їх віку, історії та конфесійної належності є ряд особливостей. Найбільш насичена пам'ятниками територія Севастопольської міської Ради. Наявність тут храмів античного віку пов'язано з історією проникнення християнства в Крим, який у першому столітті н.е. був віддаленою провінцією Римської імперії. Сюди відсилалися первісні християни, які активно вели проповідницьку діяльність. Вже наприкінці I ст. н.е., за свідченням Клімента Римського, у Херсонесі налічувалося приблизно дві тисячі християн, які побудували багато храмів. Деякі з них у руйнованому вигляді збереглися до наших часів і сконцентровані на території Херсонеського заповідника.

Виникнення тут Георгієвського та Інкерманського монастирів пояснюється більш-менш правдоподібними легендами. Але, судячи з дати їх заснування – 8-9 ст., їх історія пов'язана з періодом іконоборства у Візантії, про що було

згадано раніше.

Саме у м. Севастополі переважають православні храми, яких 13. Всі вони діючі. Така велика кількість храмів пов'язана з військово-історичним минулим міста. Наприклад, Собор Св. Володимира зведений в пам'ять оборони Севастополя 1854-1855 рр.

Багатство православних храмів на території Алуштинської та Ялтинської місцевих Рад можна пояснити традиційно густим розселенням тут російськомовного населення з початку минулого століття.

Час створення багатьох храмів належить до другої половини 19 ст. Це пов'язано з діяльністю одного з найактивніших ієрархів РПЦ архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія, за розпорядженням якого було засновано та відновлено багато храмів, створено Топловський та Космо-Даміанівський монастирі. Розміщення останнього у Центральній котловині Кримських гір пояснюється наявністю тут святого джерела, вода якого славиться як цілюща [4].

Для Бахчисарайського району характерне розташування печерних міст. Вони колись кипіли життям, але людяність їх була невелика. Ці утворення можна назвати ареалами. Багато з печерних міст колись були монастирями і засновані вони іконошанувальниками, які були біженцями з Візантії у 8-9 ст.

За конфесійною належністю храмів відрізняється територія південно-східного Криму. Так, на землях Феодосійської міської Ради з 14 християнських храмів 6 – вірмено-григоріанських, у Судакському районі – 3 вірменських храми.

Розселення вірменського народу по території Криму має традиції з часу Візантійської імперії. Хвилі мігруючих у Крим вірменів пов'язані з нападом на Кавказ сельджуків, Туркменських племен, походами Персидської імперії. Біженці осідали у східній частині Криму. Цим і пояснюється наявність вірменського монастиря Сурб-Хач у південно-східній частині від Старого Криму. На території Білогірського району вірменські храми перевищують за чисельністю православні, їх відповідно 4 і 3 одиниці.

На території Сімферопольського району переважають православні храми, саме у місті їх 6, з них 4 діючі. У селах району знаходиться декілька храмів, які не становлять великої цінності у архітектурному плані. Це такі села, як: Урожайне, Піонерське, Чистеньке, Софіївка, Мазанка та інші. Для останніх районів, тобто Красноперекопського, Раздольненського, Первомайського, Чорноморського, Сакського, Красногвардійського, характерна мінімальна насиченість християнськими пам'ятниками. Більшість храмів, які є у районних центрах, створені наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Відсутність більш давніх храмів пояснюється тим, що ці території активно почали освоюватися тільки у радянському періоді, для якого не присутнє створення такого типу споруд.

Проведений аналіз християнських культових об'єктів Криму, дозволив виділити ознаки, які

складають основу типології районів за об'ємом та структурою ресурсного потенціалу розвитку релігійного туризму. Це такі ознаки, як: тип пам'ятника, час будівництва, конфесійна належність та ступінь насиченості території культовими спорудами.

Разом можна виділити наступні типи районів:

а) з високим рекреаційним потенціалом з перевагою православних монастирів і печерних міст, побудованих у 5-9 ст., та з високою насиченістю територій пам'ятниками. До цього типу належать Бахчисарайський район та Севастопольська міська Рада;

б) із середнім рекреаційним потенціалом з перевагою православних храмів, побудованих у другій половині 19 ст. та із середньою насиченістю пам'ятників. Це Сімферопольський район, Алуштинська та Ялтинська міські Ради;

в) із середнім рекреаційним потенціалом з перевагою вірмено-григоріанських, православних та протестанських храмів, що побудовані у 14-15 ст., та середньою насиченістю пам'ятниками. Це території Судакського, Феодосійського, Ленінського та Білогірського районів;

г) з низьким рекреаційним потенціалом, домінуванням православних храмів, побудованих в 80-90-х р. ХХ ст., та низькою насиченістю пам'ятниками. Це Красноперекопський, Первомайський, Чорноморський, Раздольненський, Сакський, Красногвардійський, Джанкойський, Нижньогірський, Советський, Кіровський райони.

Найбільш перспективними щодо розвитку релігійного туризму є Бахчисарайський район, Севастопольська та Ялтинська міські Ради. На їх території зосереджено більш 60% культових споруд Криму, причому більшість з них – православні.

На Кримському ринку туристичних послуг виділився ряд фірм, які займаються організацією поїздок по святих місцях. Туристична фірма "Фісон" (назва біблійної річки) організовує одноденні поїздки до Свято-Троїце Параскевського жіночого монастиря. Комерційна фірма "Кримські подорожі" займається схожими поїздками до Успенського та Свято-Клементівського монастирів. Покровське православне чоловіче братство також організовує поїздки по святих місцях. Одна з програм Кримського Республіканського Центру Соціальних служб (КрЦССМ) спрямована на виховання школярів та молоді через організацію краєзнавчої роботи, яка містить ще й поїздки по святиням Криму.

Православне братство храму Трьох Святителів у м. Сімферополі організовує одноденні поїздки до Свято-Троїце Параскевського жіночого монастиря.

Існує практика організації християнських класів, частиною програми навчання яких є паломничі поїздки. Подібний клас існує в 34 школі м. Сімферополя.

Використання пам'ятників культу 3

рекреаційною метою пов'язано із рішенням таких проблем:

- потрібний якісно новий підхід до подання матеріалу, у якого буде співвідношення із релігійним світоглядом;

- під час екскурсії припускається відвідування богослужіннь;

- екскурсійна тематика та проведення повинно бути пов'язано із річним циклом релігійних свят;

- екскурсійне навантаження на культові споруди повинно бути меншим у порівнянні із іншими пам'ятниками історії та культури; на наш погляд, екскурсійна група повинна складатися не більш ніж з 10-12 чоловік, а часовий інтервал між групами повинен бути таким, щоб уникнути візуальних контактів між ними, це дозволить створити настрій відповідно місцю;

- при організації та проведенні довгих екскурсій з відвідуванням декількох екскурсійних об'єктів необхідно ввести віковий ценз, тобто формувати групи екскурсантів, починаючи із середнього і старшого шкільного віку;

- треба включити пам'ятники, яким необхідне відновлення, до системи екскурсійних об'єктів (у традиційному розумінні цього явища), що дасть можливість отримати відрахування від екскурсійних організацій, які потрібні для реставрації храмів.

Використання пам'ятників культу щодо рекреаційної діяльності також обтяжується недоскональністю питань юридичного характеру. Президентом Криму був виданий Указ "Про заходи з повернення релігійним організаціям культового майна". Цей Указ було анульовано одночасно із інститутом президенства в Криму.

Література

1. Малиборский В.А. Религия // Крым: настоящее и будущее. – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 315-318.

2. Домбровский О.И., Сидоренко В.А. Солхат и Сурб-Хач. -Симферополь: Таврия, 1978. -126 с.

3. Грива О.А. Об отношении к памятникам истории и культуры в дооктябрьской и современной школе // Тезисы международной конференции "Византия и народы Северного Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV-IX вв.)". – Симферополь, 1994.- С. 12-14.

4. Крым христианский / Сост. Глушак А.С., Антонова И.А. и др. -Севастополь, 1996. - 147 с.

5. Герцен А.Г., Махнева О.А. Пещерные города Крыма. Путеводитель. – Симферополь: Таврия, 1989. -104 с.

6. Паршина Е.А. Аски-Керменская базилика // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – Киев: Наукова думка, 1988. - С. 36-60.

7. Бахчисарайский музей. Чуфут-Кале. Путеводитель. – Симферополь: Крым, 1978. – 125

